

בס"ד

סליחות

מתוך 'ליקוטי שמואל''

מלקט ועורך ש. אייזיקוביץ

eisikovits1@gmail.com

הגיליון מופיע באתר 'לדעת' וכן ניתן לקבלו לאימייל מדי שבוע על ידי שליחת בקשה. eisikovits1@gmail.com,

058-4852-443

אודה לכם אם תעבירו את העלון לאנשיכם או כתובות של נציג עלון. אשמח לקבל הערות מחכימות ובל"נ אשתדל להתייחס אליהם. גם רשות להדפיס / לחלק / להעתיק / לשמור. - בשעת הצורך הרשות נתונה לאמור מהדברים שבעלון אף שלא בשם אומרם. אבל הבא להדפיס וידפיס בשם אומרם. יביא גאולה לעולם. כמו כן יש אפשרות לקבל כל עלון בכל שפה כמעט שתרצו בתרגום של ווארד .

החיבור הראשון הופיע במסגרת

'מפעל ליקוטי שמואל'

"זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו"

בשעה טובה ומוצלחת, בסייעתא דשמיא, רואה אור ספר חדש ומפעים

ליקוטי שמואל – חומש בראשית

לאחר שנים של עיון, איסוף, ליקוט ועריכה, יוצא לאור ספר ייחודי המאגד –סוף מעשה במחשבה תחילה את מיטב הקטעים, המאמרים, הסיפורים והמשלים שהופיעו בעלוני פרשת השבוע בשנים האחרונות. דברי חן ושכל טוב, שנבחרו בקפידה וערוכים בטוב טעם, כדי להחיות את הלב ולהאיר את השולחן

- מתוכן הפרקים: רעיונות מאירי עיניים לפרשיות השבוע • משלים מעוררי מחשבה • סיפורים נוגעים ללב • פנינים להעשרה ולהעברה בשולחן שבת

מתאים ללימוד אישי, למסירת דבר תורה ולשיחה משפחתית

ערוך ומוגש בעמל רב על ידי הרה"ג שמואל אייזיקוביץ שליט"א

כעת למכירה במחיר שווה לכל נפש –כרך ראשון על חומש בראשית

להזמנה:

<https://dash.bookpod.co.il/product/2231>

סליחות

סליחות הוא שם כולל למגוון קטעי פסוקים, תפילות ופיוטים, הנאמרות בזמנים מיוחדים של תשובה וכפרה, במיוחד בחודש אלול, בעשרת ימי תשובה, בימי תענית ציבור, ובערב ראש חודש בתפילת יום כיפור קטן.

המוטיב המרכזי בסליחות הוא הבעת חרטה ובקשה לסליחה ולמחילה. חלק מפיוטי הסליחות הם קינות על החורבן ועל הגלות, ותפילה לשיבה לארץ ישראל ולגאולה. בדרך כלל, הסליחות של בני ספרד נושאות אופי אישי ותוכן הוא שפלות האדם מול בוראו ובקשת מחילה פרטית, וחלק מרכזי בהן הוא קבלת עול מלכות שמים, והסליחות של בני אשכנז לעומתן הן על כלל ישראל, ועוסקות בעיקר במחילה וכפרה לכלל ישראל ובזיקה שבין הכפרה לגאולת ישראל.

סדר הסליחות ונוסחן

לסליחות יש שדרה קבועה ומחזורית. אצל הספרדים הסליחות כוללות תמיד את הפיוטים אנשי אמונה אבדו, תמהנו מרעות, וא-לקינו וא-לקי אבותנו, כשביניהם אומרים י"ג מידות וקל מלך. סביב שדרה זו מתווספים פיוטים רבים לפי העניין, בחודש אלול מוסיפים פסוקים בתחילת הסליחות ואת הפיוט "בן אדם מה לך נרדם", ביום כיפור את הפיוט מי א-ל כמוך ועוד. מלבד זאת קיימים פיוטים רבים הנאמרים בתוך הסליחות בלי השתייכות ברורה.

הסליחות המקוצרות ביותר הם הנאמרות מדי יום שני וחמישי אצל הספרדים, והארוכות ביותר הם הסליחות של ערב ראש השנה אצל האשכנזים, כשבתווך שאר הימים: עשרת ימי תשובה, חודש אלול כולו אצל הספרדים, תעניות אצל האשכנזים.

קטעי הפיוט נתחברו בעיקר בתקופת הגאונים ובימי הביניים, ויש כמה קטעים המוזכרים בגמרא^[1]. בין מחבריהם היו גדולי הדורות כרבנו גרשום, רש"י, רבי שלמה אבן גבירול, רבי אלעזר מגרמייזא, רבי שלמה הבללי ועוד.

עד לסוף תקופת הראשונים בחירת הפיוטים הייתה נתונה לבחירתו האישית של החזן או השמש^[2]. במהלך השנים, התקבעו סדרי פיוטים קבועים בקהילות, בהם נקבע מראש אילו פיוטים יאמרו באיזה יום ובאיזה סדר. באשכנז, הקהילה האחרונה בה נקבע סדר סליחות קבוע היא וורמייזא, לאחר חידוש הקהילה בשנת ה'תנ"ט. המנהג המקורי השתמר בקהילות איטליה עד לא מכבר, ברם בתקופה האחרונה נתקבע מעין נוסח אחיד של פיוטים בקהילות שעדיין שומרות על מנהג זה^{[3][4]}.

בנוסח הסליחות יש הבדל בין אשכנזים וספרדים: האשכנזים נוהגים לשמר צורה קבועה המורכבת משלוש עשרה מידות, וידוי, ופסוקים עם פיוטים - המתחלפים מדי יום, כשהפסוקים הנאמרים קודם הפיוט מהווים את הרקע עליו צמח הפיוט^[5]; בעוד נוסח הספרדים הוא אחיד בכל יום ויום. כמו כן רוב הפיוטים שונים בין העדות השונות. במספר קהילות בצפון אפריקה קיימים מחזורי סליחות הכוללים פיוטים המתחלפים לימים השונים, כגון שפתי רננות של יהודי לוב וג'רבא שמכיל מעמדי סליחות לימי שני, חמישי ושבת^[6], וסליחות כפי מנהג גרדאיה באלג'יריה. בקרב חלק מקהילות גאורגיה, נהוג להוסיף אחרי פיוט "אדון הסליחות", פיוט על סדר הא' ב' הפותח במילים "י-ה אדיר אדיר אתה", ובסיום הסליחות את הפיוט "בת אהובת א-ל".

ככלל, במנהגי הסליחות השתמר פיצול רב יותר בין הקהילות מאשר בנוסחי התפילה הקבועה ומנהגי החגים. דרך משל, אף על פי שבין האשכנזים התקיימו בכל השנה שני ענפי-נוסח בלבד – נוסח אשכנז המזרחי (נוסח פולין) ונוסח אשכנז המערבי – בסדר הסליחות ענפים אלו מפוצלים למנהגים קטנים יותר, לעיתים של קהילה בודדת. למעשה, שלשה עשר^[7] סדרי סליחות שונים זכו לשרוד באשכנז עד לדפוס^[8]:

1. אשכנז הכללי (פפד"מ)^[9].

2. עלזאס^[10].

3. פיורדא-נירנברג^[11].

4. וורמייזא^[12].

5. פלאס (אנ')^[13].

6. שוואבן-שווייץ^[14].

7. קוילין^[15].
8. האשכנזים שבאיטליה^[16].
9. ליטא^[17].
10. פולין^[18].
11. בהמן-אונגארן^[19].
12. פוזנא-הורודנא^[20].
13. בית הכנסת הישן בפראג^[21].

נוסחאות א-ח שייכים לענף אשכנז המערבי, ואילו נוסחאות י-יג שייכים לענף אשכנז המזרחי. לרוב, לכל ענף היה מבנה כללי קבוע, והנוסחים השונים התפלגו בסדר הספציפי של הסליחות^[22]. מבין ארבעה עשר נוסחים אלה, הנפוצים ביותר בקהילות בישראל ובארצות הברית כיום הם פולין (י) וליטא (ט), ואילו נוסח בהמן (יא) הוא הנפוץ בקהילות אנגליה^[23].

בקשות שנכתבו בארמית

בסליחות ישנן בקשות שנכתבו בארמית, כגון מחי ומסי ועוד. על בקשות אלה יש מחלוקת האם ניתן לומר אותן בתפילת יחיד, והדעה המקובלת היא שאין לאומרם ללא מניין. על פי התלמוד^[24], חלק מן הפוסקים כתבו שאסור ליחיד לומר בקשות בלשון ארמי אלא רק כאשר הם נאמרים בתפילת הציבור^[25], וכך נפסק בשולחן ערוך^[26]. על פי פסיקה זו, קבע רבי אליה שפירא שיחיד האומר סליחות ידלג הבקשות שנכתבו בארמית^[27], ודבריו הובאו בפוסקים האחרונים, כגון משנה ברורה וילקוט יוסף^[28]. מנגד, פוסקים כמו הרב יצחק רצאבי^[29] והרב מאיר מאזוז^[30] והרב מאיר מאזוז^[31] הסבורים שממקורות אחרים עולה שמותר לומר בקשות בלשון ארמי^[32], ושכך היה המנהג בעדות שונות (עיראק, תוניס, תימן ומרוקו), ולכן מתירים אמירת הסליחות שבארמית גם ביחידות^[33].

סדר הסליחות כמנהג הספרדים

- א. אשרי יושבי ביתך
- ב. חצי קדיש.
- ג. בן אדם מה לך נרדם - פיוט.
- ד. פסוקי סליחות. (פי ימין פשוטה. לקבל שבים: שבים אליך בכל לב. שועתם תקבל ברחמיך: וכו')

- ה. שבת יהודה בדוחק ובצער ואחריו אל מלך יושב על כסא רחמים וי"ג מידות.
 ו. בדיל ויעבור ואחריו וי"ג מידות.
 ז. תמהנו מרעות ואחריו אל מלך יושב על כסא רחמים וי"ג מידות.
 ח. אל תעש עמנו כלה ואחריו אל מלך יושב על כסא רחמים וי"ג מידות.
 י. אתוודה על עברות
 י"א. וידוי, ואחריו מספר פסוקי תחינה.
 י"ב. קבלת עול מלכות שמים: שמע ישראל ה' מלך וה' הוא האלוקים.
 י"ד. אשמנו מכל עם.

מבנה הסליחות

עיקר הסליחות הן אמירת י"ג מידות^[34], שעל זה אמרו בגמרא:

"ויעבור ה' על פניו ויקרא, מלמד שנתעטף הקדוש ברוך הוא כשליח צבור והראה לו למשה סדר תפלה, אמר לו כל זמן שישראל חוטאין יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם". ואמרו שם עוד 'ברית כרותה לשלש עשרה מדות שאינן חוזרות ריקם, שנאמר הנה אנכי כרת ברית".

— תלמוד בבלי, מסכת ראש השנה, יז ב

לסליחות יש סדר ומבנה המקביל לתפילה, כמו שכתב הלבוש:

"אע"ג שבכל ימות השנה אין אומרים תתקבל אלא אחר תפלת שמונה עשרה... שאני סדר הסליחות שנתקנו כולם על סדר התפלה... כי הפסוקים שקודם הסליחות הם כנגד פסוקי דזמרה, והסליחות עם הי"ג מדות שאומרים בין כל אחת ואחת הם במקום תפלת י"ח, שעיקר התפלה הוא י"ג מדות, ואח"כ נופלין על פניהם כמו אחר כל התפילות... לכך אומרים אחריהם קדיש שלם עם תתקבל..."

— לבוש סימן תקפא

מבנה הסליחות בעבר

במסכת תענית מוזכר לראשונה המושג של תפילות מיוחדות בימי צרה בהקשר של עצירת גשמים. הסליחות המוזכרת שם הם שש ברכות נוספות על שמונה עשרה הברכות הרגילות של כל יום. בתוך ששת הברכות הנוספות היו מוסיפים פסוקים שונים, פסוקי זיכרונות ושופרות, ופרקי תהלים שונים^[35].

בסדרי רב עמרם גאון ורב סעדיה גאון (ובדור האחרון – אף קטעים מהגניזה הקהירית) נמצאו סדרי סליחות לעשרת ימי תשובה הבנויים מחמשה חלקים עיקריים:

- שירשורים של פסוקים בעלי מבנה דומה או סיום והתחלה זהים^[36].
- אמירת י"ג מידות עם ההקדמות שלפניה, כגון 'א-ל מלך' ו'א-ל ארך אפים אתה'
- תחינות פשוטות עם תבנית קצרה וחוזרת על עצמה, כגון תפילות 'עננו' ו'מי שענה', חלקן מסודרות לפי סדר א"ב.
- פיוטים עתיקים הכתובים בסגנון הפיוט הקדום (לפני תקופת הקליר) בלא חריזה, כגון "א-ל מלך יושב על כסא רחמים", "מכניסי רחמים", חלקם לפי סדר א"ב כגון "אשמנו מכל עם". כמו כן צירפו תפילות בארמית שהיו מובנות להמון העם, הידועים שבהם הם תפילות 'מחי ומסי', ו'מין דבשמיא לך מתחנן'.
- וידוי.

סליחות במעגל השנה

בתענית ציבור נוהגים לומר סליחות, בין בתעניות החורבן הקבועות (שבעה עשר בתמוז, תענית אסתר ועשרה בטבת) ובין בתעניות ציבור אחרות, כתענית בה"ב הנהוגה בקרב האשכנזים. יש הנוהגים להתענות ולומר סליחות גם בערב ראש חודש, המכונה יום כיפור קטן, ובימי השובבי"ם. בנוסף על כך, בקהילות רבות היו נהוגות תעניות ציבור מקומיות לרגל מאורעות שאירעו באותה קהילה, ואף בהן נאמרו סליחות, לעיתים סליחות שנכתבו במיוחד עבור יום זה ולעיתים סליחות רגילות. למשל, ביהדות פולין נהגו לומר סליחות בכ' בסיון על פי תקנת הש"ך וועד ארבע ארצות, לזכר גזירות ת"ח-ת"ט. כיום השתמר מנהג אמירת הסליחות רק במספר חצרות חסידיות. יום זה נקבע כיום תענית כבר בזמן הראשונים עקב עלילת הדם בבולואה בצרפת בשנת ד'תתקל"א 1171, ואף אז נקבעו סליחות ביום זה^[37].

המנהג המקורי הוא לומר סליחות בתענית ציבור בתוך חזרת הש"ץ, ב[[ברכת סליחה|ברכת סלח לנו^[38], ומכאן נגזר השם 'סליחות'. אולם במרבית הקהילות עברו לומר אותן לאחר חזרת הש"ץ, בחלק התחנון, בעקבות פסק השולחן ערוך^[39].

בתשעה באב נהגו בבבל בימי הגאונים לומר סליחות כבכל תענית ציבור (כמופיע בסדר רב עמרם גאון ובסידור רב סעדיה גאון), וכך נהגו גם בנוסח ספרד העתיק.

אולם, בתקופה מסוימת חדלו הספרדים מכך, וכיום אין כאלה הנוהגים לומר סליחות בתשעה באב, אלא קינות לתשעה באב^[40].

בצום גדליה, למנהג האשכנזים (למעט חב"ד) אין אומרים סליחות בתפילת שחרית ככל תענית ציבור, כיוון שכבר אמרו סליחות באשמורת הבוקר ככל ימי עשרת ימי תשובה (אולם משלבים בסליחות באשמורת פיוטי סליחות שעוסקים בצום גדליה). בנוסח הספרדים ובנוסח איטליה אומרים סליחות פעמיים, הן באשמורת ככל עשרת ימי תשובה, והן בתפילת שחרית כתענית ציבור^[41].

נוסף לסליחות בתענית ציבור, היו קהילות אשכנזיות שנהגו לומר סליחות בליל הושענא רבה^[42]. כמו כן, היו חברות שומרים לבקר שנהגו לומר סליחות בכל יום שאומרים בו תחנון, ואמרו תחינות ופיוטים אחרים בימים שאין בהם תחנון^[43].

סליחות בחודש אלול ועשרת ימי תשובה

הימים בהם מתחילים לומר סליחות

בימי הגאונים נהגו לומר סליחות רק בעשרת ימי תשובה^[44], וכך נהגו במרכזים הרוחניים בבבל; לעומתם, היו מקומות מעטים בהם נהגו לומר סליחות מתחילת חודש אלול^[45]. מנהג הגאונים היה לומר סליחות גם בימי ראש השנה ובשבת שובה^[46].

בתקופת הראשונים היו מנהגים שונים: חלק התחילו לומר מראש חודש אלול, חלק מיום ט"ו באלול^[47], שהוא מחציתו של החודש, או מכ"ה באלול יום שבו על פי המסורת נברא העולם^[48].

בסוף תקופת הראשונים נתקבל המנהג בקהילות הספרדים וביהדות תימן^[49] לומר סליחות מתחילת חודש אלול וכן בעשרת ימי תשובה^[50]. בראש חודש אלול עצמו לא אומרים סליחות^[51]. ככל שמתקרבים לראש השנה, כך רבים יותר נזהרים לקום לסליחות, ויש המקפידים במיוחד בעשרת ימי תשובה.

מנהג האשכנזים, להתחיל לומר סליחות במוצאי שבת שלפני ראש השנה, ובתנאי שיספיקו לומר סליחות ארבעה ימים לפני ראש השנה. כלומר, אם ראש השנה חל ביום חמישי או בשבת, מתחילים לומר סליחות במוצאי שבת הסמוך לראש השנה. אבל אם ראש השנה חל ביום שני או שלישי, מתחילים לומר סליחות במוצאי שבת שלפני כן^[52]. המנהג לומר סליחות בראש השנה ובשבת שובה כמעט נתבטל לגמרי^[53].

מנהג יהודי איטליה להתחיל סליחות תמיד ביום ב' או ה' לפני ראש השנה^[54]. אם חל ראש השנה ביום שני בשבת, מתחילים בשני שלפניו. חל ר"ה בג' בשבת, מתחילים ביום ב' שבוע וחצי לפניו. חל ר"ה בה' בשבת, מתחילים בחמישי שלפניו. חל ר"ה בשבת, מתחילים ביום שני^[55]. מנהגים נוספים מצאנו בפרובאנס בה אמרו סליחות כל יום שני וחמישי בחודש אלול^[56]. בברצלונה החלו לומר סליחות בכ"ה אלול^[57]. והאבודרהם אומר שנהגו לומר סליחות החל מט"ו אלול^[58].

ליל סליחות

ליל הסליחות (ביידיש **סליחות נאכט**, מבוטא: סליַחַס נַאכט) הוא שמו של המועד וכינוס התפילה במוצאי שבת שלפני ראש השנה, כמנהג יהדות אשכנז כולל החסידים, אף שנוסח הפיוטים שונה במקצת בין הקהילות. לעומת מנהגי הספרדים ויהדות תימן, האשכנזים נוהגים להתחיל לומר את הסליחות תמיד במוצאי שבת, ובלבד שיהיו לפחות ארבעה ימי אמירת סליחות לפני ראש השנה. על כן, אם ראש השנה חל בחציו השני של השבוע (ביום ה' או בשבת), מתחילים לומר את הסליחות בתחילת השבוע שחל בו ראש השנה, ואם ראש השנה חל בחציו הראשון של השבוע (ביום ב' או ג'), בתחילת השבוע הקודם. בהרבה קהילות, ליל הסליחות שאומרים בו את הפיוט "במוצאי מנוחה קדמנוך תחילה", הוא מהימים הבולטים שבסליחות אלו^[59].

נהגו להתכנס בהם במניין יחיד והמוני, והחזנים אשר נבחרו לנהל את תפילת הימים הנוראים היו מוצגים בפני ציבור המתפללים^[60]. ימי סליחות בולטים נוספים בסדר האשכנזי, הם ערב ראש השנה בו אומרים סליחות ופיוטים רבים^[61], המכונה "זכור ברית" על שם הפיוט המרכזי, והסליחות האחרונות שלפני ערב יום הכיפורים המכונות "ג' מידות" (בחלק ממנהגי האשכנזים, פיוט זה נאמר ביום אחר), בהם אומרים את פיוט אזכרה א-להים ואהמיה. בקהילות בהם היה חזן מקצועי ומקהלה נהגו לשיר את הסליחות בלחנים שהולחנו במיוחד לשם כך. בימינו בארץ, ליל סליחות נערך בבתי כנסת המרכזיים ("בית הכנסת הגדול") של ערים שונות בניהול חזנים מפורסמים ומקהלות, והם משודרים בתקשורת הציבורית.

במוצאי שבת אור לכ"ט באלול תש"ז (ה-13 בספטמבר 1947) כחודשיים לפני ההצבעה באו"ם על תכנית החלוקה והקמת מדינת ישראל שנערכה ב-29 בנובמבר 1947, ערכו מעפילי האונייה אקסודוס תפילה המונית של ליל הסליחות, לאור נרות ועם סידור יחיד, על סיפון האונייה אושן ויגור מול נמל המבורג לקראת הורדתם הכפויה שם. בתפילה השתתפו כ-200 מעפילים. המעמד תרם לתחושת אחדות בקרב המעפילים ונחישותם למאבק על הזכות לארץ, שהדיווחים התקשורתיים עליה

היו בין המרכיבים המרכזיים בהשפעה על דעת קהל חיובית בעולם ובכך סייעו בסופו של דבר לתוצאת ההצבעה החיובית באו"ם.^{[62][63][64]}

הזמן ביום בו אומרים סליחות

מתוך פיוטי סליחות שונים, ניכר שבעת חיבורם נהגו לומר את הסליחות בשעת חצות, או בשעת בוקר מוקדמת מאוד, טרם עלות השחר. מטעם זה, לא קראו להם 'סליחות' אלא רחמים, תחנונים, פיוטי רחמין, פסוקי דרחמי, באבא דרחמין (שערי רחמים), או 'תיקון לילי אשמורות', או בקיצור, ככינוי יהודי תימן "אשמורות". במחזור כמנהג בני רומא הן נקראות 'מעמדות'. במשך הזמן התרחב הכינוי "סליחות" גם לתפילות חודש אלול שאינן נאמרות בסדר תפילת שחרית.

המנהגים הנפוצים כיום לאמירת הסליחות הם בשעת חצות, ובשעת עלות השחר, כמובא בפיוט למענך א-לוקי מפני שזמן זה ידוע ^[דרוש מקור] כזמן מסוגל. רבים אחרים אומרים את הסליחות בבוקר לפני תפילת שחרית, גם כאשר היא מאוחרת יותר. יש המתקשים לקום מוקדם מהרגלם לאמירת הסליחות, ולכן אומרים אותן בסמוך לתפילת מנחה (לפניה או לאחריה)^[65]. בקהילות הספרדיות של מערב אירופה נהוג לומר סליחות מקוצרות כחלק מתפילת ערבית^[66].

ישנם פוסקים האוסרים לומר סליחות מתחילת הלילה עד חצות הלילה, היות שעל פי הקבלה, החצי הראשון של הלילה הוא זמן דין, ואין לבקש בו רחמים^[67]. אולם ישנם שכתבו שמותר לומר סליחות מתחילת האשמורת התיכונה של הלילה, כלומר משעתיים לפני חצות^[68], וכך נהוג במספר קהילות אשכנזיות. דעת הרב משה פיינשטיין שכאשר יש חשש שיתבטלו הסליחות יש לאומרם בכל זמן^[69]. בסליחות הראשונות של האשכנזים, הנאמרות במוצאי שבת, רוח המנהג לאומרן דווקא בלילה, ולא לפני תחילת שחרית, ולכן קהילות נוספות נוהגות לאומרן לפני חצות הלילה^[70], מפני שכבר אז זה "מוצאי מנוחה".

זמן סיום אמירת הסליחות

לפי רוב המנהגים, אמירת הסליחות שמחוץ לתפילה נמשכת עד ט' בתשרי, ערב יום הכיפורים, וביום הכפורים עצמו משולבים קטעי סליחות בתוך התפילות וביניהן. מנהג חסידות חב"ד שונה, ולפיו אומרים סליחות רק עד צום גדליה, כאשר הסליחות עד ערב ראש השנה נאמרות בנפרד מסדר התפילה, ואילו הסליחות ביום צום גדליה נאמרות כחלק מן התפילה, כמו בשאר הצומות. ובאר הרב מנחם מנדל שניאורסון

(הצמח צדק), שלשיטתם התוספת בעבודת ה' שבדיבור תמה בר"ה, וממנו ואילך מוסיפים במעשה ובמחשבה ^[דרוש מקור].

נוסח

נוסח הסליחות של הספרדים הוא קבוע לכל הימים (מלבד תוספות מיוחדות בעשרת ימי תשובה). והוא כולל את אשרי, קדיש, בן אדם מה לך נרדם, פסוקי תחנונים, בדיל ויעבור, אנשי אמונה אבדו, תמהנו מרעות, פיוטים שלפני וידוי והידידי עצמו, קבלת עול מלכות שמים, א-לוהינו שבשמיים, עננו, וחוסה על ישראל עמך, עשה, עניין, אם אפס רובע הקן, נפילת אפיים, מחי ומסי, שומר ישראל, קדיש, שיר המעלות ממעמקים, קדיש ותקיעת שופר.

ברוב ^[71] נוסחי הסליחות של האשכנזים אינו קבוע והוא משתנה מיום ליום. המסגרת הסובבת את הסליחות היא מזמור 'אשרי' בתחילה, ואחריה חצי קדיש ^[72], ולאחריה סדרת פיוטים משתנים, כאשר בין הפיוטים אומרים א-ל מלך וי"ג מידות ו"פסוקי דרחמי". ובסוף הסליחות נהגו לומר נפילת אפיים, תפילת 'מכניסי רחמים', וחותרים בקדיש תתקבל ^[73].

הלכות אמירת סליחות בחודש אלול

- יש מקומות שנוהגים שהחזן של הסליחות יתפלל גם שחרית וגם מנחה וערבית שלפני. ומקדימים אותו לאבל מוהל או יארצייט.
- החזן יתפלל לכתחילה בטלית גם אם מתפללים בלילה. ומכיון שאין מברכים לכתחילה על טלית בלילה לא יטול טלית שלו או של הקהל, אלא ישאל לו טלית מאחר.
- כדאי שהחזן יהיה בן שלושים לפחות, ותלמיד חכם והגון. ומלבד זאת שיהיה לו אשה וילדים.
- כדאי לעמוד בזמן אמירת הסליחות, ועל כל פנים בזמן אמירת "א-ל מלך" וי"ג מידות של רחמים ^[74].
- יחיד האומר סליחות חייב לדלג על הבקשות הנאמרות בארמית. ועליו לומר את י"ג מידות של רחמים בטעמים כאדם הקורא בתורה.

השתלשלות מנהג הסליחות בחודש אלול

העדויות הקדומות ביותר למנהג הסליחות בעשרת ימי תשובה מצויות כבר בספרות הגאונים: בסידור רב עמרם גאון ^[75], בהלכות רב יצחק אבן גיאת ^[76] שהביא מנהג זה

בשם רב כהן צדק בר רב איבומאי, הגאון הקדמון שכיהן כראש ישיבת סורא משנת ד'תקצ"ח עד שנת ד'תר"ח^{[77][78]}.

למרות זאת, אין עדויות לאמירת סליחות בחודש אלול בזמן הגאונים. רק אחרון הגאונים רב האי גאון, הזכיר את המנהג לומר סליחות מראש חדש אלול^[79]. וכך מביא זאת רבי אברהם בר נתן הירחי^[80].

המקורות הראשונים למנהג האשכנזי לומר סליחות בשבוע שלפני ראש השנה הם במחזור ויטרי^[81], סידור רש"י^[82], ספר הרוקח^[83], בטורים^[84], ובספר המנהגים של רבי אברהם קלויזנר בשם תשובות הגאונים, ובמנהגים של מהר"ם מרוטנבורג^[85].

טעם אמירת הסליחות בכל חודש אלול

רבי מנחם המאירי כתב בחיבור התשובה^[86]:

"וכבר בארנו מצד הדרש שראוי להקדים להרבות תפלה ותחנונים ולעורר הלבבות לתשובה קודם ראש השנה, על צד אמרם דורשין הלכות הפסח קודם לפסח שלשים יום. וכן בכולם ראוי להקדים ולדרוש בענין היום זמן אחד קודם ליום כדי להתעורר על עניני היום. ועל זה הצד התפשט המנהג בהרבה מקומות להקדים ולהרבות בתפלה מראש חדש אלול ולהעיר השחר בסליחות, כדי שיהיו מחשבותיהם זכות ונקיות בהגיע היום".

וכן מביא רבי משה בן מכיר בספרו 'סדר היום'

"ועל כל אלו הענינים צריך כל אדם לעורר את לבו שלושים יום קודם ראש השנה, והוא מראש חודש אלול, לבער את החמץ שיש בתוך קרבו בחורין ובסדקין, ולא יניח ממנו לא מעט ולא הרבה, שכבר חל עליו חובת ביעור. ובהיות כי הענין רב מכל ימות השנה, ואין המלאכה לא ליום ולא ליומיים, צריך להתחיל ולבער שלושים יום קודם, לקיים 'מעט מעט אגרשנו' - וכולי האי ואולי ונוכל לטהר עצמינו באלו השלושים יום. ומפני זה נהגו להרבות סליחות ותחנונים".

טעם אמירת הסליחות בעשרת ימי תשובה ובימים שלפני ראש השנה

בעל הלבושים מבאר שמנהג אמירת הסליחות לפני ראש השנה השתלשל ממנהג קדום אחר, והוא התענית שהיו מתענים באשכנז וצרפת בעשרת ימי תשובה. מנהג זה מקורו בארץ ישראל, והוא מובא בתשובת גאון מארץ ישראל^[87]:

"מכאן למדנו שכל ישראל צריכין להתענות לבקש תחנונים וסליחות באלו עשרה ימים".

והובא גם במחזור ויטרי^[88]

"דרשו י"י בהימצאו - אלו עשרת ימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים. ועושין בהם תשובה, ומתענין בהן ומשכימין בכל יום לבית הכנסת לפני עמוד השחר ומבקשין רחמים".

וכך גם מובא בראבי"ה^[89].

התענית והסליחות היו כרוכים זה בזה, כפי שאומרים סליחות בתעניות ציבור. ולכן המנהג להתענות הביא בעקבותיו את הסליחות של עשרת ימי תשובה.

אלא שמכיוון שבעשרת ימי תשובה עצמם לא יכלו להתענות עשרה ימי תענית, שכן בתוכם יש את שני ימי ראש השנה, שבת אחת וערב יום כיפור, לפיכך הוסיפו ארבעה ימי תענית לפני ראש השנה^[90]. והתעניות שקודם ראש השנה גררו איתם את מנהג אמירת הסליחות לפני ראש השנה. וכדי שלא ימעטו מארבעה ימי תענית וסליחות, קבעו שאם אין ארבעה ימי סליחות ותענית בשבוע של ראש השנה עצמו, מתחילים תמיד ביום ראשון בשבוע שלפני כן. מנהגי התענית קודם ראש השנה נובע מהמדרש^[91] האומר שבערב ראש השנה היו גדולי הדור מתענים והקב"ה מוחל להם שליש מעוונותיהם, מראש השנה ועד יום כיפור היו היחידים מתענים, והקב"ה מוחל להם עוד שליש, וביום כיפור כולם מתענים ואז מוחל ה' את השליש האחרון. על פי מדרש זה היו מנהגים נוספים להתענות שבוע קודם ראש השנה^[92], או ששה ימים^[93], או עשרה ימים^[94].

בימינו אין רוב העולם נוהגים להתענות לפי שירדה חולשה לעולם, אבל מנהג אמירת הסליחות נשאר בידינו.

תולדות הפיוטים

במשך הדורות חוברו מאות פיוטים לסליחות, וכל קהילה הייתה מחזיקה קובצי פיוטים שמהם היה החזן בורר כל שנה לפי רצונו. המנהג היה שרק החזן אמר את הפיוטים, והקהל הקשיב ולעיתים ענה בפזמון חוזר, כך שלא הייתה בעיה לחזן לבחור כל פיוט שרצה, גם אם הציבור לא הכיר אותו כלל. לפיכך כותב מהרי"ל במנהגים (הלכות ימים הנוראים, ז) "סדר הסליחות מנעתי מלכתוב, דהכל כסדר המדינה משנין", ובשבולי הלקט (סי' רפב) כותב "ואומר סליחות ווידויים כפי רצונם". היו רק פיוטים מיוחדים שקבעו ברכה לעצמם כבר בזמנים קדומים, כגון הפיוט 'במוצאי מנוחה'. לדוגמה, בספר 'מנהגים דבי מהר"ם'^[95] מתאר את מבנה הסליחות בקצרה: "ואומר פסוקי דרחמי, לך ה' הצדקה, וג' סליחות, ופזמון במוצאי מנוחה ביום ראשון, ובשאר הימים פזמונים אחרים".

עד להמצאת הדפוס נהגו לכתוב את הסליחות בשני חלקים: קטעי התפילה הקבועים עם הפסוקים בחלק אחד, והפיוטים בחלק שני. שכן קטעי התפילה היו בסדר קבוע, והחזן היה משלב פיוטים כרצונו מן המבחר שעמד לפניו. רק לאחר המצאת הדפוס

שולבו שני החלקים, פיוטים מסוימים נבחרו ונקבעו, ורוב הפיוטים השתקעו ונשכחו^[96].

הפיוטים הקדומים, שחוברו בתקופת הגאונים לא התאפיינו בחריזה, לעומת הפיוטים שחוברו בתקופת הראשונים. בתקופת הראשונים תפסו הפיוטים מקום מרכזי ביותר בסדר התפילה, עד שגרמו לפעמים להשמטתם של חלק מהפסוקים. מספר חסידים^[97] אנו רואים שכבר בזמן הראשונים הלכו הפיוטים ותפסו את עיקר המקום, ומובא שם חכם שהתלונן על כך: "ושמע החכם שהיו סביביו אומרים הקרוב"ץ בְּמִשְׁךְ (=במתינות), והפסוקים היו ממהרים. אמר להם: הפסוקים הם יסוד, שמהם הקרוב"ץ, כשם שהקרובץ אתם מנגנים במשך - כך הפסוקים, שלא יהיו הפיוטים עיקר, ואשר ברוח הקדש טפל".

פיוטים בולטים

• <u>הנשמה לך</u>	• <u>אדון הסליחות</u>	• <u>מכניסי רחמים</u>
"הנשמה לך והגוף פעלך (יצירתך) חוסה על ישראל עמך הנשמה לך והגוף שלך ה' עשה למען שמך אתאנו (באנו) על שמך ה' עשה למען שמך בעבור כבוד שמך כי א-ל חנון ורחום שמך"	"אדון הסליחות, בוהן לבבות, גולה עמוקות, דובר צדקות, חטאנו לפניך – רחם עלינו. הדור בנפלאות, ותיק בנחמות, זוכר ברית אבות, חוקר כליות, חטאנו לפניך – רחם עלינו".	"מכניסי רחמים, הכניסו רחמינו לפני בעל הרחמים משמיעי תפילה, השמיעו תפילתנו לפני שומע תפילה"

הפיוט אדון הסליחות הוא הפיוט המפורסם ביותר בתרבות הישראלית, ומסמל עבור רבים את אוירת הסליחות ויום הכפורים. הפיוט מקובל בכל קהילות הספרדים, מיהדות מרוקו שבמערב ועד יהדות הודו שבמזרח. בנוסף, הפיוט מושר בנוסח איטליה^[98].

פיוט מכניסי רחמים

הפיוט מכניסי רחמים עורר פולמוס סוער, שכן הוא כתפילה אל המלאכים, דבר המנוגד לדברי רבי יודן בתלמוד הירושלמי: "רבי יודן אָמַר...לא יִצְוֹחַ, לֹא לְמִיכָאֵל וְלֹא לְגַבְרִיאֵל, אֲלֵא לִי יִצְוֹחַ, וְאֲנִי עוֹנֶה לוֹ מִיָּד." (ירושלמי ברכות ט א), וכן לעיקר האמונה החמישי לפי הרמב"ם. לעומת המתנגדים, התומכים מסתייעים בכך שהתפילה מופיעה כבר בסדר רב עמרם גאון, וכן במאמרי חז"ל דוגמת "למה יוצאין לבית הקברות...וחד (ואחד האמוראים) אמר: כדי שיבקשו עלינו מתים רחמים" (תענית טז א), וכן "ויעלו בנגב...הלך ונשתטח על קברי אבות...אבותי בקשו עלי רחמים שאנצל מעצת מרגלים" (סוטה לד ב). התומכים באמירתו, מחלקים בין בקשה מהמתים או המלאכים עצמם, שאסורה, לבין הבקשה שיבקשו מהבורא רחמים, ובפיוט, שיכניסו את תפילותינו. אחרים טענו שבתפילה זו הכוונה לבקשה מהבורא עצמו, בדרך מכובדת: "אינו אלא דרך שפלות ועבדות שמדבר אל המלך, ליועציו לדבר למלך שהוא בוש לקרוב אל המלך ואין זה דרך אמצעי כללי"^[99].

הפולמוס לא הוכרע, וגם בימינו, יש האומרים אותו ויש הנמנעים מאמירתו^[100].

הערות שוליים

1. ^ לדוגמה, הפיסקה "מי שענה לאברהם אבינו בהר המוריה" מוזכרת בגמרא תענית טו.
2. ^ סידור רב עמרם גאון עמוד קנג. סידור רב סעדיה גאון עמוד שמג
3. ^ בעיקר בערים מילאנו וטורינו. ברומא אומרים סליחות כמנהג הספרדים במערב אירופה מאז סוף המאה ה-19, וכן נוהגים גם בבית כנסת האיטלקי בירושלים.
4. ^ מנחם עמנואל הרטום, מחזור מנהג איטלייאני, כרך ב: ראש השנה, שלוש רגלים, סליחות, ירושלים תשס"ה עמוד 953.

5. [^] מחצית השקל, אורח חיים, הקדמה לסימן סח, ועיין שם שכתב שעל כן הפסוקים שנאמרו ברוח הקודש חשובים יותר מעצם הפיוטים, כמו שכתב בספר חסידים סימן רנו בנוגע לקרוב"ץ,
6. [^] בשאר הימים נאמרות הסליחות הספרדיות.
7. [^] לנוסח ארבע עשרה אפשרי, ראו דוד חיים רוט נוסח סליחות אשכנזי מודפס ארבע עשרה בלתי ידוע, ספרים בלוג, 2015.
8. [^] ראו דניאל גולדשמידט, סליחות מנהג פולין, מוסד הרב קוק תש"ל, בהקדמה עמ' 7.
9. [^] לדוגמה, סדר סליחות מכל השנה כמנהג אשכנז, רעדלהיים תרט"ו.
10. [^] לדוגמה סליחות כמכל השנה כמנהג מדינת עלזאס, זולצבאך תקצ"ב.
11. [^] לדוגמה, סליחות... על פי סדר קהל נירנברג, תקט"ז. הספר נסרק בטעות מן הסוף להתחלה.
12. [^] זהו הנוסח הקבוע שנקבע לאחר תנ"ט בידי הרב יאיר חיים בכרך, עד אז נהגו בעיר לומר סליחות ע"פ בחירת השמש. השינויים בין מנהג פפד"מ ונוסח זה נדפסו במערכות יוצרות זולות וסליחות עם הפסוקים ומנהגים דק"ק ווירמיישא, פפד"מ תע"ד.
13. [^] לדוגמה סליחות כמנהג פלאס, זולצבאך תר"ג.
14. [^] לדוגמה סליחות כמנהג מדינות שוואבן ושווייץ, ווילהרמרש דארף תצ"ז.
15. [^] ידוע רק עותק אחד בעולם, הנמצא בספרייה הבודליינית; בספרייה הלאומית יש עותק צילום מהספרייה הבודליינית. על מנהג זה כתב דניאל גולדשמידט, "על סדר הסליחות כמנהג מדינת קוילן", ארשת: ספר שנה לחקר הספר העברי א (תשי"ט), עמ' 91–96; נדפס שנית בתוך מחקרי תפילה ופיוט (הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, 1978), עמ' 31–37. אפשר לראות סריקה של הצילום שנמצא בספרייה הלאומית בויקישיתוף.
16. [^] לדוגמה סליחות מכל השנה כמנהג האשכנזים, ויניציאה ש"ח.

17. לדוגמה סליחות מתוקנות ומסודרות כמנהג קהילות קדושות המדינות ליטא, אמשטרדם תקס"ד.
18. לדוגמה סדר סליחות כמנהג פולין קטן ופולין גדול, זיטאמיר תר"ז.
19. לדוגמה סליחות מכל השנה כמנהג ק"ק פיהם פולין מערהרין איסטרייך, אמשטרדם תקמ"ד.
20. לדוגמה סדר סליחות לימים נוראים כמנהג פוזנא והוראדני ועוד קהילות רבות, (וילנא, האלמנה והאחים ראם, תרל"ז), באתר אוצר החכמה.
21. שעל חורבותיו קם מאוחר יותר בית הכנסת הספרדי (פראג).
22. אולם, יש שינויים במבנה גם בתוך הענפים. לדוגמה, בנוסח ליטא (בדומה למהגים של מערב אירופה), אומרים פיוט ה"עקידה" לפני ה"פזמון", ואילו בשאר נוסחאות אשכנז המזרחי אומרים את ה"עקידה" אחרי ה"פזמון". בנוסח ליטא אומרים ארבעה פיוטי "פזמון" בערב ראש השנה, לעומת שנים בשאר הנוסחאות.
23. יש לשים לב כי בספרי הסליחות, לעיתים הבחנת המנהגים שונה מהרשום לעיל, ועלולה להטעות את הקורא. לדוגמה, בסליחות פראג 1836, כתוב בשער מנהג פולין, אבל הוא באמת מנהג בהמן. דניאל גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג פולין, ירושלים תש"ל, עמ' 7 בהקדמה.
24. לגבי אמירת תפילה לרפואת החולה בארמית תלמוד בבלי, מסכת שבת, דף יב עמוד ב.
25. כך דעת רבי יהודה בר יקר, ועוד. ראה אספת השיטות בשו"ת יחוה דעת חלק ג' סימן מ"ג.
26. שולחן ערוך, אורח חיים, סימן ק"א, סעיף ד'
27. אליה רבה, סימן תקפ"א
28. משנה ברורה, סימן תקפ"א, סעיף קטן ד'; הרב יצחק יוסף, "ילקוט יוסף", סימן תקפא – מדיני הסליחות, סעיף יד.
29. בשלחן ערוך המקוצר סימן ק"ט הלכה ה' ובשיעורו השבועי נצבים וילך תש"ע.

30. [^] בית נאמן, גיליון 78, אות לא.
31. [^] בית נאמן, גיליון 78, אות לא.
32. [^] "תפילה נאמרת בכל לשון" משנה, מסכת סוטה, פרק ז', משנה א'. ראה פירוש שם טוב על משנה תורה לרמב"ם, ספר אהבה, הלכות תפילה וברכת כהנים, פרק א', הלכה ד'.
33. [^] כך דעת הרב מאיר מאזוז, בית נאמן, גיליון 78, אות לא
34. [^] לבוש סימן תקפא סעיף א, ומחצית השקל סימן תקפא ס"ק ה,
35. [^] "אל ה' בצרתה לי קראתי ויענני" (תהלים ק"כ, א) אשא עיני אל ההרים (תהלים קכ"א, א) מ"ממעמקים מקראתיך ה' " (תהלים ק"ל א)
36. [^] כמו תפילת "שומע תפילה עדיך כל בשר יבואו" שנמצאת אף בסליחות שלנו. סידורם של הפסוקים נקבע בגיבוש קבוצות של פסוקים הפותחים באותה מילה, כגון תפילת 'זכור רחמיך' הנמצאת גם בסליחות שלנו וכוללת פסוקים המתחילים במילה 'זכור'. דרך אחרת היא באופן של שרשרת 'מעניין לעניין', כלומר: כל פסוק פותח בעניין זהה או קרוב לזה שסיים את הפסוק הקודם. לדוגמה: שִׁמְעַתְּפִלָּה עֲדִיךָ כָּל בָּשָׂר יָבֹאוּ (תהלים סה, ג); יָבֹאוּ כָּל בָּשָׂר לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְפָנֶיךָ ה' (ע"פ ישעיה סו, כג); יָבֹאוּ וְיִשְׁתַּחֲוּוּ לְפָנֶיךָ אֲדֹנָי ויִכְבְּדוּ לְשִׁמְךָ: (תהלים פו, ט); בָּאוּ נִשְׁתַּחֲוּהוּ וְנִכְרַעַה נִבְרָכָה לְפָנֶיךָ ה' עֲשֵׂנוּ (שם צה, ו); נִבְּאָה לְמִשְׁכָּנֹתֶיךָ נִשְׁתַּחֲוּהוּ לְהֵדֶם רִגְלֵיךָ (שם קלב, ז); בָּאוּ שְׁעָרֶיךָ בְּתוֹדָה וְחִצְרֶיךָ בְּתִהְלָה הוֹדוּ לוֹ בְּרָכּוֹ שְׁמוֹ: (תהלים קה, ד) (תהלים קה, ד)
37. [^] ראו לקורות הגזרות על ישראל.
38. [^] ראה טור או"ח סי' תקסו: "ונוהגין להרבות סליחות בברכת סלח לנו". וכן במשנה ברורה (קיט סקי"ב): "ובליקוטי מהרי"ל איתא כשחלה מהרי"ל גזרו הצבור תענית ואמרו סליחות [^] שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תקס"ו, סעיף ד'.
39. [^] שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תקס"ו, סעיף ד'.
40. [^] דניאל גולדשמידט, סדר הקינות לתשעה באב: כמנהג פולין וקהילות האשכנזים בארץ ישראל, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ח, מבוא, עמ' ז-ח., באתר אוצר החכמה
41. [^] מחזור שד"ל, חלק ב, נז ע"ב.

42. עין במחזור כל בן באתר היברובוקס.
43. הסדר של אחת מהחברות האלה נמצא בסדר תחנונים
ופיוטים ופזמונים וקניות אשר הסכמו לאמר בכל יום כל ימות
השנה החברה הקדושה שומרים לבקר אשכנזים, הנמצא
באתר היברובוקס. כמו כן, שלמה גייגר, ספר דברי קהלת, פפד"מ
 תרכ"ב, עמוד ט, כותב שבעבר הייתה חברה כזו בפפד"מ וכבר
 נתבטלה.
44. רב האי גאון, דבריו הובאו בספר ארבעה טורים, אורח
חיים, סימן תקפ"א
45. כך העיד רב האי גאון על מנהג פרס
46. תשובות גאוני מזרח ומערב סימן קכ"ב, וכן הוא בנוסח
א"ר צובא הנדפס, אלא ששם כתוב לומר סליחות רק בימי שני,
 חמישי, שבת וראש השנה (כלומר בימים שקוראים בתורה).
47. ספר אבודרהם עמוד ר"ס
48. ר"ן דף ג עמוד א
49. הרב זכריה אלצ'אהרי בספר המוסר (מהדורת יהודה
 רצהבי) עמוד 247
50. שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תקפ"א, סעיף א'.
51. רמ"ע מפאנו עט, כה"ח א.
52. הגהת הרמ"א על השולחן ערוך, אורח חיים, סימן
תקפ"א, סעיף א' בשם ספר מנהגים למהר"ם מרוטנבורג עמוד
 38
53. עין בית יוסף סוף סימן תרב. אולם, סליחות לימים אלו
 מופיעים ב"ספר הסליחות המדויק שפתי רננות ... שנוהגים
 לאומרם בק"ק ג'רבא ולוב", בני ברק תש"ע (הוצאת מכון הרב
 מצליח), ואם כן סביר להניח שהם עדיין נאמרים בקהילות אלו.
 עיין גם למטה סדר הסליחות ונסחן על שפתי רננות.
54. מובא בספר שבלי הלקט לרבי צדקיה ב"ר אברהם
 הרופא האיטלקי ממשפחת הענונים (מתלמידי תלמידיו של הר"ש
 משאנץ), לאחר שהוא מביא את המנהג להשכים לסליחות
 בעשרת ימי תשובה, הוא כותב "גם לפני ראש השנה משכימין
 למעמדות ואומרים תחנונים וסליחות, עיר ועיר כמנהגה, והא לך

סדר מנהגינו: חל ראש השנה בשני, מתחילין המעמדות מיום שני שלפניו. וכן אם חל בשבת מתחילין מיום שני שלפניו. חל להיות בחמישי, מתחילין מיום חמישי שלפניו. ואם חל להיות בשלישי, מתחילין מיום שני שלפני פניו". כלומר: בשבוע שלפני ראש השנה נהגו להשכים קום בשני ובחמישי ולומר אז את 'המעמדות' דהיינו הסליחות. מנהג איטלקי זה נמצא גם במחזור בני רומא.

55. [^] מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני, ליוורנו תרט"ז, חלק ימים נוראים, דף א עמוד א.

56. [^] כך כתב המאירי בחיבור התשובה שלו (עמוד ר"נ): "ומזה נהגו במקומות אלו לקום בלילות לומר תפלות ותחנונים בכל שני וחמישי של חודש אלול, כדרך שעושים הכל בעשרת ימי תשובה".

57. [^] חידושי הר"ן על מסכת ראש השנה ט"ז.

58. [^] אבודרהם, סדר תפילות ראש השנה

59. [^] בקצת קהילות, כגון בקהל עדת ישורון בניו יורק, נוהגים לומר גם סליחות אלו בבקר כמו בשאר ימי הסליחות, ויום זה אינו בולט יותר משאר הימים חוץ מהיותו הראשון.

60. [^] עיר וחזניה, תולדות החזנות בווינה, עקיבא צימרמן. בספרות ההלכה ישנם דיונים על תנאי השכר של החזנים, דיור לצד בית הכנסת, ועל הופעתם בליל הסליחות.

61. [^] וכן בערב יום הכיפורים בקהילות אשכנז המערבי שנוהגים להאריך כמו בערב ראש השנה.

62. [^] על שיחה עם שניים ממנהיגי ספינת המעפילים (באנגלית) (תוכנית הרדיו במקורה הייתה בעברית, אתר ערוץ שבע)

63. [^] אביבה חלמיש, The Exodus affair: Holocaust survivors and the struggle for Palestine Choice, **Reviews Online** 36, 1999-03-01, עמ' 36—4061-36 [doi: 10.5860/choice.36-4061/10.5860](https://doi.org/10.5860/choice.36-4061/10.5860)

64. [^] מפורט דה ברוק עד המבורג - אקסודוס מאיר שוורץ, מתוך "בשדה חמד" עיתון לחינוך הממלכתי דתי, גיליון 4, תשנ"ד (סביבות 1994, אתר דעת)

65. [^] למעשה נחלקו הפוסקים מה הדין על אמירת סליחות אחרי חצות היום. יש שהקלו בדיעבד ויש שהחמירו.
66. [^] ראו: הרב שם טוב גאגין, כתר שם טוב, חלק שישי עמוד 13 המציין כי "המנהג בלונדון ואמשטרדם שנוהגים לומר סליחות קצר ומלוקט בערבית, מזה שאומרים באשמורת. ואומרים אותו קודם קדיש תתקבל..." ראו גם: הרב דוד די סולה פול, סידור כפי מנהג הספרדים באמריקא עם תרגום אנגלי, ניו יורק, 2001 עמוד 392
67. [^] ספר שער הכוונות דף נ"ב עמוד ד'. דבריו הובאו בספרו של הרב אברהם אבלי הלוי גומבינר "מגן אברהם" סימן תקסה. ס"ק ה'. לדעת הרב עובדיה יוסף בשו"ת יחוה דעת חלק א' סימן מו, קיים איסור להשתתף בסליחות אלו.
68. [^] רבי שלום פרלוב מבראהין, משמרת שלום, ורשה, תרס"א, סי' מא, באתר היברובוקס
69. [^] שו"ת אגרות משה חלק ב' סימן קה. "כי בדברים אלו אין מקור מגמרא, אלא הם מדברי רבותינו האחרונים על פי ספרי הקבלה שמסתבר שאין בזה עניין איסור".
70. [^] אולם, לא ברור המקור למנהג זה, ובקהילות אשכנז המרעבי נוהגים לאומרם דווקא בבקר כמו שאר ימי הסליחות.
71. [^] בחלק ממנהגי סליחות של קהילות אשכנז המערבי, לא אומרים אשרי, פותחים באדון עולם, ואומרים חצי קדיש רק אחרי י"ג מידות הראשון. עיין סליחות כמנהג אשכנז, רעדלהיים תרט"ו הזמין כאן [1]
72. [^] לקדיש זה התנגד הרב יהושע הנגיד בתשובותיו סימן ח
73. [^] אמנם, הרמב"ם התנגד לאמירת הקדיש אחרי הסליחות. שו"ת הרמב"ם פאר הדור סימן ק"ל
74. [^] אליה רבה, סימן תקפה ס"ק ט, בשם השל"ה,
75. [^] (סדר אשמורות, מהד' מה"ק עמ' קמה) "ועשרת ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים בשחרית ומנחה אומר אבינו מלכנו. ומשכימין בכל יום לבתי כנסיות קודם עמוד השחר ומבקשין רחמים. וכך מתחילין: אומר ש"ץ "אשרי יושבי ביתך" ועונין אחריו

עד "תהלת ה' ידבר פי". ועומד ש"ץ ואומר קדיש, ומתחיל ואומר
לך ה' הצדקה ולנו בשת הפנים..."

76. [^]הל' תשובה, מהדורת מכון חת"ס עמ' נ"ח
77. [^]"ואמר רב כהן צדק: מנהג בשתי ישיבות לומר תחנונים
בעשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים, משכימים בכל יום
לבית הכנסת לפני עמוד השחר ומבקשים רחמים. ומתחיל שליח
צבור ואומר 'תהילה לדוד' ועונין אחריו, ועומד ואומר קדיש ומתחיל
ש"ץ ואומר תחנונים. וכשמסיים ואומר 'ואנחנו לא נדע' אומר
קדיש"

78. [^]הדברים מובאים גם ברא"ש בסוף מסכת ראש השנה
79. [^]הלכות רבי יצחק בן גיאת הלכות תשובה מהדורת חת"ס
עמ' נ"ח "ואומר רבינו האי: מנהגנו לומר תחנונים בהני עשרה
ימים לחוד. ושמענו דמקצת אתריִפֶּרס [מקצת מקומות בפרס]
קיימי מראש חדש אלול, ואמרי דביה סליק משה להר זימנא
שלישית ונחית בלוחות שניות ביום הכפורים. וכל המוסיף לבקש
רחמים ותחנונים זכות הוא לו."

80. [^]בספרו 'המנהיג' (הלכות ראש השנה אות כ"ה): "המנהג
להשכים בעשרת ימי תשובה לומר תחנונים, ויש מקומות בספרד
שמקדימים להשכים מראש חודש אלול, וסמך למנהגם לפי
שמשה רבינו עלה לקבל תורה בראש חודש אלול."

81. [^]סימן שיג,
82. [^]סימן קלט,
83. [^]רבי אליעזר מגרמייזא, הלכות ראש השנה סימן רז,
84. [^]אורח חיים סימן תקפ"א: "מנהג אשכנז - כשחל ר"ה ביום
ה' או בשבת, אז מתחיל ביום ראשון שלפניו לעמוד באשמורת
הבקר, ואומרים סליחות ותחנונים, ורוב צבור מתענין. ומתפללין
תפלת תענית, וכשחל ר"ה בשני [או] שלישי, אז מתחילין ביום
ראשון בשבוע שלפני השבוע שחל ר"ה לחיות בתוכה."

85. [^]סדר ריינוס לערב ר"ה

86. [^]מהד' סופר, עמ' 260

87. [^]אוצה"ג ביצה, עמ' 25

88. [^]סימן שי"ג.

89. חלק ב' מסכת ראש השנה, סימן תקכט.
90. כפי שכתב המרדכי (ראש השנה, רמז תשח) ובשבולי
הלקט (סימן שו) בשם תשובת הגאונים.
91. ויקרא רבה ל, ז; תנחומא אמור סי' כב; קהלת רבה ט, ז
92. הראבי"ה כותב בסימן תקמ"ז "ואנו נוהגין להתענות קודם
ראש השנה שבעה ימים ואפילו בשבת".
93. המרדכי, יומא, רמז תשכג.
94. אור זרוע הלכות ראש השנה סימן רנז.
95. סדר רינוס לערב ראש השנה.
96. מקורות לשער התולדות: מבוא לסליחות מהד'
גולדשמידט; 'תענית וסליחות לפני ראש השנה', הרב יעקב
גרטנר, 'אוריתא' ט"ז עמ' ר"ח; 'סדר הסליחות כמנהג הספרדים
ובני עדות המזרח', הרב אבירן הלוי, מבוא
97. מהדורת ויסטעניצקי, סי' תעט
98. אדון הסליחות באתר הפיוט והתפילה.
99. שו"ת מהר"י ברונא, רע"ה.
100. ליישוב אפשרי בין השיטות, עיין סדור אוצר התפלות,
ווילנא תרע"ה, מבוא חלק ג 'למי
מתפללין'. לרשומה בקטלוג הספרייה הלאומית.